

Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler*

Aysu Ata

Ankara Üniversitesi, Ankara

Bu çalışmanın konusunu, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Derleme Sözlüğü*'nde geçen en eski kelimelerin tespiti teşkil etmektedir. Burada "en eski" sıfatı ile Türk dilinin Orta Asya'da henüz siyasî ve kültürel bölünmelere maruz kalmadığı, nispeten tek kol halinde gelişimini sürdürdüğü, 7. ve 13. yüzyıllar arasındaki birbirini izleyen Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemleri kastedilmiştir. Gerçi bu dönemlerde de 13. yüzyıldan sonra meydana gelen bağımsız yazı dillerinin özelliklerini tespit etmek mümkün olmuş ve bu konuda pek çok çalışma yapılmıştır. Eski Türkçede ve *Divanü Lügati't-Türk*'te (DLT) Güney-Batı Oğuz Türkçesinin belirtileri ve Kaşgarlı Mahmud'un "Oğuzca" kaydıyla vermiş olduğu kelimeler değerli Türkologlar tarafından ortaya konulmuştur.

Türk dilinin yukarıda sözünü ettiğimiz dönemleri (7-13. yy.), bazı Türkologlar tarafından "Eski Türkçe" terimi ile de karşılanmıştır. Bugüne kadar gün ışığına çıkmış metinler doğrultusunda ve bunlar üzerinde yapılan metin-sözlük çalışmaları ile bu dönem yazılı Türk dilinin söz varlığı hemen hemen ortaya konulmuştur diyebiliriz. Ayrıca etimolojik sözlük çalışmaları ile de bu kelimelerin tarihi gelişimleri, çağdaş Türk dillerindeki yansımaları bir bakıma tespit edilmiştir. Örneğin; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (EDPT) adlı etimolojik sözlüğünde 13. yüzyıla kadarki Türk dilinin yazılı metinlerinde geçen kelimeleri ele alırken bunların çağdaş Türk dillerinden Güney-Batı Oğuz grubuna dahil olan Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi ile tespitini *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* ve *Söz Derleme Dergisi*'ni esas alarak yapmıştır.

* *Türkoloji Dergisi* 113/1 (2000), 67-99; Çınar, A. A. (haz.) (2001) *Uluslararası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu*, Muğla: Muğla Üniversitesi, 35-49.

Dil devriminin başlangıç yıllarında Anadolu ağızlarında kullanılıp da standart Türkçede bulunmayan kelimelere büyük önem verilmişti. Türk Dil Kurumu'nun kurulduğu yıl Hamit Zübeyr Koşay ve İshak Refet tarafından yayımlanan *Anadilden Derlemeler* büyük ilgi görmüştü. Türk Dil Kurumu da konuyla ilgilendi ve uzun yıllar süren bir derleme çalışmalarına başladı. 1932-1934 yılları arasında yapılan derlemeler *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adı altında altı cilt yayımlandı. Bu yayının eksiklerini tamamlama, genişletme ve yanlışlarının düzeltme amacıyla 1952-1959 yıllarında yapılan yeni derleme çalışmaları sonunda 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü* (DS) ortaya çıktı.

Derleme çalışmaları başlangıçta Türk dilini sadeleştirmede halk ağzından yararlanma amacı güdüyordu. Bu konuda fazla başarılı olduğu söylenemezse de Anadolu ağızlarının oldukça yetkin bir diyalektoloji sözlüğü meydana getirilmiş oldu.

13. yüzyıldan itibaren Türkiye Türkçesi ile yazılmış 160 eserin taranması ile 1943-1957 yılları arasında 4 cilt olarak yayımlanan *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, sonradan yapılan daha kapsamlı bir tarama faaliyeti ile 1963 ve 1972 yılları arasında yayımlanan 6 ciltlik *Tarama Sözlüğü*'ne (TS) yerini bırakmıştır.

Drevnetyurkskiy Slovar' (DTSI.) da eski Türkçe dönemine ait söz varlığını kapsayan diğer bir sözlüktür.

Ayrıca, E. V. Sevortyan'ın, *Etimologičeskiy slovar' tyurkskix yazıkov* (ESTJa.) adlı sözlüğünde eski ve yeni Türk diyalektlerinde yaşayan ortak Türkçe sözcükler yer almaktadır. Bu sözlüğün ilk iki cildi 1974 ve 1978 yıllarında yayımlanmış, Sevortyan'ın 1978'de vefatı ile diğer üç cilt, çalışma arkadaşları ve öğrencileri tarafından baskıya hazırlanmıştır. Bu sözlük henüz tamamlanmamış olup *l-s* ve *t-ş* harfleri ile başlayacağını öğrendiğimiz son iki cilt eksiktir.

Bu çalışmada bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayıp halk ağzında yaşayan kelimelerin eski Türkçe ile ilgisini kurmada esas aldığımız diğer bir sözlük de Hasan Eren'in etimolojik sözlüğü (TDES)dür.

Anadolu Türkçesinin Tabakalanışı adlı yazısında "Anadolu Türkçesi için en mühim tarihî olay Türklerin Anadolu'ya gelmesi ve yerleşmesidir ve Anadolu Türkçesinin esas tabakası Türklerin Anadolu'ya gelip yerleştikleri anda kullandıkları dildir. Hemen söylemek lazımdır ki Oğuzların o zaman konuştukları Türkçe tarihsiz bir dil değildi, kendi tarihi gelişmesi neticesi oldukça kompleksleşmişti. Türklerin eski komşuları olan Toharlardan, Moğollardan alınmış kelimeler vardı, bilhassa kuvvetli İran kültür tesirleri ve İslamlaşma devresinin yadigarı olan Arapça unsurlar boldu..." diyerek

Anadolu Türkçesinin ortaya çıkışını yedi tabakada değerlendiren A. Tietze (1957: 73), yukarıdaki açıklamaları doğrultusunda esas tabakayı Türklerin Anadolu'ya beraberlerinde getirdikleri dile ayırmıştır.

Tietze'nin de dediği gibi bugün Anadolu ağızlarında Moğolca, Arapça, Farsçadan ve diğer pek çok dilden alıntı kelimeler vardır. Ve bu alıntı kelimeler üzerinde değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda özellikle H. Eren'in "etimoloji araştırmaları" ve "etimolojik sözlüğe katkılar" başlıklı yazıları ve Tietze'nin çalışmaları kayda değer.

Gerçekte Anadolu ağız malzemesine, yurdumuza dalga dalga gelen çeşitli Türk boylarının söz varlıkları da karıştı (Eren 1961: 319). Kırım Tatarları, Türkmenler, Azeriler, Uygurlar, Afganistan'dan gelen Kazak ve Tatar boyları Anadolu'nun potasında eriyerek, söz varlıklarından anılar bıraktılar.

Biz ise çalışmamızda Türkiye'de halk ağzından yapılan derlemelerle oluşturulan *Derleme Sözlüğü*'müzde geçen 7-13. yüzyıla ait kelimeleri ortaya koyarak 7. yüzyıldan başlamak sureti ile 20. yy. arasındaki dil bağını kurmaya çalıştık. Bunu yaparken bu kelimelerin 13. yüzyıldan sonra Türkiye Türkçesi ile yazılmış metinlerde geçip geçmediğini de *Tarama Sözlüğü*'ndeki tespitlerimizle ortaya koyduk. Ele alınan her kelime için 7. ve 13. yüzyıla ait metinlerden birkaç örnek vererek bu kelimelerin eski Türkçe dönemi sözlüklerinde ve etimolojik sözlüklerde geçtiği sayfa numaralarını vermekle yetindik. Elbette uzun yıllar alacak böyle bir çalışmayı tamamlayarak Anadolu ağızlarının yüzyıllara dayanan Türkçe söz varlığını bir kitapla ortaya koymak isterim.

Bu karşılaştırmada kelimelerin anlam, yapı bakımından aynı olması esas kuralımız olmuştur.

1. aba, apa

DS I: 1 **aba** [apa (III)-2] '2. anne. (krş. DS I: 5 **abaç** 'annesi gibi, annesine çeken, annesi ahlakında', **abacık** 'anne')' (Li 1999: 108).

TS I: 1 **aba**: 1. anne.

DLT IV: 1 **aba** 'ana' (Oğuzca). Ayrıca DLT IV: 30 **apa** 'ana' (Karluk Türkmenlerince).

Kelime Orhon yazıtlarında (Tekin 1988: 133) **eçü apa** şeklinde 'ata, ecdat' anlamında geçmektedir: KT D1 *eçüm apam bumın kağan iştemi kağan olurmuş*. Kelimenin 'ata, ecdat' anlamı ile ilgili olduğunu düşündüğümüz DS sözlüğündeki bir varyantı da:

DS I: 282 **apa** (III) '1. ağabey.'

DS V: 1763 **epe** (I) 'ede (I)-2] 2. baba.'

apa Kutadgu Bilig'de 'insan' anlamı ile geçmektedir: (Arat 1979) KB 3653

buzulğay ajun barça kalğay kuruğ / apa oğlanı barça kesgey uruğ.
[EDPT 5 aba / apa / ebe / epe, DTSI. aba 1, EST]a. 1: 54 ve 158]

2. açığ

DS 1: 46 açığ (ı) '1. öç, intikam, kin, garaz, 3. keder, kahır.' (krş. DS 1: 48 acık (ıı) [acığ, açuv] 1. keder, ıstırap, elem, 3. hiddet, gazap, öfke, 6. sıkıntı, eziyet.)

TS 1: 4 açığ (acığ, açuğ) 'acı, dert, ıstırap.'

Eski Türkçede 'sıkıntı, keder, eziyet, öfke' anlamlarında geçmektedir:

(Bang – Gabain 1929) TT 1: 179–180 *iltin kıantın açığ bolur*; TT iv: B26 *açığ emgek engennište ökünser-biz ne tusu bolğay*; (Müller 1922) U iii 55:10 *türlüg açığ ağrığ bar*; KB 4204 *kalı teñrilik iş tutunsa özüñ / yükin yüđ açığ kıılma tüğme yüzüñ.*

[EDPT 21 açığ (?acığ), DTSI. 4, EST]a. 1: 89 aci]

3. adaş

DS 1: 64 adaş '1. dost, arkadaş, 2. kardeş, kardeş edinilmiş olan.' (İnan 1945)

Bu kelime bugün Türkiye Türkçesi ve diğer bazı Türk dillerinde olduğu gibi 'aynı isimde olan' anlamında değil Türk dilinin en eski yazıtlarından olan Yenisey yazıtlarında da 'dost' karşılığı kullanılmıştır (Orkun 1986: 546): *altmuş er adaşingız ilig er edgü eşingiz*. Ayrıca:

TT viii B:4 *eş adaş bolmak*; U iii 33:16–18 *kadaş yeğen tağay adaş böşük edgü ögli kim bar er ser*; KB 3485 *kadaş sen tilese yime tut adaş / adaşlı kadaşlı ikigün tudaş*;
DLT iv:5 *adaş* 'arkadaş, dost'.

[EDPT 72, DTSI. 9, EST]a. 1: 203 atdaş]

4. ağ-

DS 1: 102 ağmak '2. aşmak, 10. yükselmek, yukarı çıkmak.'

TS 1: 49 ağmak '1. çıkmak, yükselmek.'

BK D37 *yışka ağdı*; TT iii: 58 *ağmak inmek ajunlarığ körgittiñiz*; KB 1959 *uruğ edgü bolsa er edgü toğar / er edgü bolup ötrü törke ağar*; DLT 1: 173 *ol tağka ağdı*.

[EDPT 77, DTSI. 16, EST]a. 1: 68]

5. ağdıık ~ ağdıık

DS 1: 87 ağdıık (ı) '1. yaramaz, sırnaşık, münasebetsiz, densiz, nâdan, 2. ters, aksi, 3. yanlış, değişik, 4. hatalı, kusurlu, 5. yakışsız, yersiz.'

TS 1:31 ağdıık (ağdıık) 'karışık, bozuk, kusurlu, fena, ters, aksak.'

KP 56: 4 *men yañı ağdıık bitkeçi*; DLT iv: 9 *ağdıık* 'bozuk, belirsiz, değişik', *ağdıık kişi* 'kim olduğu belli olmayan sığıntı adam.'

[EDPT 80, DTSI. 17]

6. ağır

DS 1: 90 ağır (ı) '3. kıymetli eşya, para, 2. itibarlı, hatırı sayılır.'

'değerli, kıymetli' anlamlarında: BK D2 *ağır törüg*; KB 1281 *ağır tut negü erse yarlığların / ağır kıılğa teñri bu kün hem yarını*; DLT 1: 52 *ağır neñ*. (krş. DLT iv: 10 *ağırılığ kişi, ağırılık, ağırıla-, ağırlal-, ağırlan-*)

[EDPT 88, DTSI. 19, EST]a. 1: 85]

7. ağırşak ~ ağırşak

DS 1: 92 ağırşak '1. kağrı, arabalarında tekerlekler üstüne konulan ağaçların gerdirilmesi için kullanılan parça, 2. el değirmeninde iki taş arasına yatay olarak

konulan tahta veya demir.'

TS 42 **ağırşak** 'iplik eğrilecek iğe takılan tahta yuvarlak.'

DLT iv: 13 **ağırşak** 'ağırşak.'

[EDPT 92 ağırçak 'spindle whorl, millstone', DTSl. 24 ağırşak (oğurşak), TDES 4]

8. ağlak

DS i: 101 ağlak '1. ıssız, تنها, boş.'

U iii: 63 *kodı tüşüp ağlak yirte ol tiş[i];* DLT i: 11 **ağlak** 'ıssız, çorak, oturulmayan yer, boş.' (DLT ağla-, ağlat-)

[EDPT 86, DTSl. 21, EST]a. 64]

9. ağna-

DS i: 106 **ağnamak** '1. hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak, 2. balık kendine has hareketler yapmak.' (krş. DS i: 105 **ağnak** '1. at, eşek gibi hayvanların debelendikleri tozlu, topraklı yer.')

(Hamilton 1998) KP 58:7 *balıkça ağnayu*; KB 79 *elik külmiz oynar çiçekler üze / sığın muygak ağnar yorır tip keze*; DLT i: 289 *at ağnadı*.

[EDPT 87, DTSl. 22, EST]a. i: 75]

10. ağrık ~ ağrığ

DS i: 110 **ağrık (ii)** '1. ağrı, sancı, yel, 2. hastalık.' (krş. DS i: 391 **avruk (iii)** 'hasta')

TT vii 40:56 *ağır ig ağrığ*; U iii 38:34 *et özinteki ağrığı tegigi söniüp*; (Kaya 1994) AY 590:17 *ağrığ tegig ig toğa adıra bilser*; KB 2147 *bedük iş budun başlamakı ağır / baş ağrığ bile tutçı emgek tegir*; DLT iv: 12 **ağrığ** 'ağrı'.

[EDPT 90, DTSl. 22, EST]a. i: 87]

11. ağrık ~ ağruk

DS i: 109 **ağrık (i)** '1. eşya, yük, yolculukta önden gönderilen eşya, ağırlık.' (krş.

DS i: 317 **ağrık, arık (iii)**, DS i: 391 **avruk (ii)**)

TS i: 56 **ağruk (ağrık ii)** 'ağırlık, eşya, ev eşyası.'

KP 68:3 *ağruk bultı* 'ağır bir yük görererek'; DLT iv: 12 **ağruk** 'pılı pırtı, ağırlık, yük'.

[EDPT 90, DTSl. 23]

12. ağu

DS i: 114 **ağu (i)** '1. zehir.' (krş. DS i: 114 **ağulamak** 'zehirlenmek', DS i: 394 **avu** 'zehir, ağı'; DS i: 395 **avulamak** 'zehirlenmek')

TT ii 16:13 *ağusı küçedip*; KP 38:4 *ağu tını*; DLT iii: 339 *ağız içre ağu sağdı* (krş. DLT iv: 13 **ağulamak** 'ağılamak')

[EDPT 78, DTSl. 24, EST]a. i: 67 awı]

13. ağuz

DS i: 115 **ağuz** 'yeni doğmuş bir hayvandan ilk günlerde sağılan, koyu yapışkan süt, ağız.' (krş. DS i: 272 **anız añız (iv)**; i: 433 **āz, az (ii)**)

TS i: 59 **ağuz [ağız (iii)]** 'doğuran hayvanın ilk sütü.'

DLT i: 55 *ağuj*: *ağız, inek veya koyun doğurduktan sonra ilk gelen süt. Bu kelime (z) ile (j) arasında söylenir; (z) ile de yazılabilir.*

[EDPT 98 ağuj / ağuz, DTSl. 24, TDES 5 ağız ii]

14. ahtar-

DS I: 134 ahtarmak, ahtarmak (I) [ahtarmak- 2] 'karıştırmak, alt üst etmek, çevirmek.'

TS I: 67 ahtarmak [aktarmak, akdarmak, ağıdarmak] '1. yere sermek, devirmek, altetmek, yenmek, 2. altını üstüne getirmek.'

U I 14:5 *tavğaç tılındın ikileyü türk tılınça ahtarnuş*; U II 4:10 *ahtarü toñdarü tegzinürler*; DLT I:219 *ol yer axtardı, tüpi yığaçığ axtardı*. Bk. DLT IV: 13 ahtar- 'aktarmak, devirmek; yenmek.'

[EDPT 81 ahtar- / axtar-, DTSI. 23 ahtar-, EST]a. I: 73 ahtar-]

15. al I

DS I: 165 al 'hile, tuzak.'

TS I: 79 al 'hile.'

U II 48:15 *al altağı üze*; TT VI 58:20 *al çeviş*; KB 2226 *bitip koğmasa erdi bilge bitig / saķışka negü erdi al yañ itig*; DLT I: 63 *awçı neçe al bilse adığ ança yol bilir*.

[EDPT 120, DTSI. 31, EST]a. I: 126]

16. al II (krş. alın)

DS I: 166 al (III) 'ön, ön taraf.' (krş. DS I: 225 allı 'ileri, ön.')

TT I: 130 *beğ tamğası eligiñde ornağlıg orun alınıta*; (Le Coq 1922) M III 37:5 *suw kum alrıña [i]linsir*.

[EDPT 121, DTSI. 32 al (III)]

17. ala

DS I: 166 ala (I) '1. siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı, 7. açık al, doru ile al arası bir at donu.' (krş. DS I: 182 ala düşmek (I) '3. vücut veya yüz leke olmak.')

TT VII 23:5 *kaıvın kılıp ala kişige sürtser alası kiter*; DLT IV: 18 *ala* 'ala, alaca; ala tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık', DLT I: 81 *ala at: alaca renkli, ala kır at*.

[EDPT 126, DTSI. 32, EST]a. I: 129]

18. alacık ~ alaçu

DS I: 178 alacık [alacuk-1] '1. üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulubesi, çardak, 2. çul veya keçeden yapılan çadır.'

TS I: 83 alacuk (alacık, alaçık, alaçuk) 'göçebe çadırı.'

U III 6:2 *Hariçandri teğın alaçu tuşında yoriyur erken*; DLT IV: 18 *alaçu* 'alaçuk, çadır.'

[EDPT 129 ala:çu, DTSI. 33, EST]a. I: 130 alacık, TDES 7 alaçık]

19. alañ

DS I: 194 alan, alañ '1. açıklık, düzlük yer, 3. orman içindeki düz ve ağaçsız yer, 5. kır ova.' (krş. DS I: 197 alanyazı 'göz alabildiğine geniş düzlük ova'; DS I: 424 aylan [aylak (v)] '1. açıklık, meydan.')

DLT IV: 18 *alanğ* 'alan, düz ve açık yer'; *alanğ yazı*: 'düz ova.'

[EDPT 147, DTSI. 33, EST]a. I: 134 alan]

20. alar-

DS I: 198 alarmak (I) '1. kızarmak'; (II) 'gözleri açarak dik dik bakmak.'

DLT IV: 18 *alar-* 'kamaşmak -göz-; kızarmak, al olmak.' (krş. DLT IV: 18 *alart-*

'belertmek -göz-, yan bakmak.')

[EDPT 150, DTSl. 34, EST]a. 1: 146]

21. **alda-**

DS 1: 209 **aldamak** 'aldatmak, kandırmak.' (krş. DS 1:209 **aldak buldak, aldanc;**

DS 1: 210 **aldauk, aldaukçu**)

TS 1: 93 **alda-** 'aldatmak, kandırmak, oyun etmek.'

TT 1 8:26 *allıg çevişlig kişiler aldayu turur*; DLT 1: 472 *kuğruk katıg tügdümüz / teñriğ üküş ögdümüz / kemşip atıg tegdimiz / aldap yana kaçtımız.*

[EDPT 133 alta-, DTSl. 34 alda-, EST]a. 1: 127]

22. **alık, aluk ~ alıg**

DS 1: 217 **alık (ıı)** '1. düzensiz, tertipsiz, 3. sözünde durmayan, yalancı, döneç.'

(krş. DS 1: 234 **aluk (ıı)** '2. alık, aptal, sersem.')

DLT 1v: 19 **alıg** 'kötü, fena, alık (Oğuzca ve Kıpçakça)'; DLT 1: 384 *bardı eren konuk bulup kutka sağar / kaldı alıg oyuk körüp ewni yıkar.*

[EDPT 135, DTSl. 35, EST]a. 1: 146]

23. **alın**

DS 1: 219 **alın** 'karşı, karşı taraf.'

DLT 1: 78 **alın** 'insanın karşısına gelen yer, cephe.'

[EDPT 147, EST]a. 1: 146]

24. **alk-**

DS 1: 223 **alkmak** 'yok etmek, tüketmek.'

TT v 6:41 *sakınç kılı alksar*; KB 5404 *sini alktaçı bu et öz tatğı ol / et öz kılkı barça saña katğı ol*; DLT 1v: 20 **alk-** 'bozmak, mahvetmek, yiyip bitirmek, batırmak.'

(krş. DLT 1v: 20 **alkın-, alkış-**)

[EDPT 135, DTSl. 37]

25. **alkış**

DS 1: 223 **alkış** 'hayır dua, iyi dilek'; **alkış etmek [alkış vermek]** 'dua etmek, iyi dileklerde bulunmak.' (krş. DS 1: 312 **arhış** '1. dua.')

TS 1: 106 **alkış** 'medih, sitayiş, dua.'

U 1 6:16 *ögmek alkış ötündüler*; M 1 27:11 *esengü alkış*; KB 1802 *yana ma ay ilig ata alkışı / oğulka tegir ol sewinçi tuşı*; DLT 1v: 21 **alkış** 'alkış, öğme'; DLT 1: 97 *ol begke alkış bérđi.*

[EDPT 137, DTSl. 39, TDES 9]

26. **alma**

DS 1: 226 **alma** '1. elma.'

TS 1: 108 **alma** 'elma.'

DLT 1v: 21 **alma** 'elma (Oğuzca).'

[EDPT 146, DTSl. 35, EST]a. 1: 138]

27. **anaç**

DS 1: 246 **anaç (v)** 'huy ve şekil bakımından anneye benzeyen'; DS 1: 247 **anaç yapılı** 'annesinin huyunda olan.'

U III 9:2 *anaçını-a birök*; DLT 1v: 24 **anaç** 'küçükken büyük bir anlayış gösteren

- kız; anacık.
[EDPT 172 anaç 'dear mother', DTSl. 43]
28. **anarı ~ añaru, naru**
DS I: 252 **anarı (ııı)** '1. itibaren, -den beri (yer ve zaman hkk.), 2. -den doğru, yönünden, tarafından, 4. karşı taraf, karşı yaka, 5. öteye, öte taraf, öte.'
TS I: 123 **añaru (añarı)** 'öte, ileriye doğru, o bir taraf.'
(Tekin 1997) Tuny. *öñre kağanğaru sülelim temiş añaru sülemeser*; DLT I: 352 *munda naru keslinür*; DLT IV: 418 *naru* 'bir taraf, yan, bir yana; nere, nereye.'
[EDPT 190 añaru / iñaru / inaru, DTSl. 46 añaru, EST]a. I: 157]
29. **andan**
DS I: 258 **andan (ı)** '1. mademki, sonra, bakalım, 2. ondan.'
DLT IV: 24 **andan** 'ondan, ondan sonra (Oğuzca)'; DLT I: 108 *andan üstün*, I: 109 *andan aydım* 'ondan sonra söyledim'.
[EDPT 177 *andan / andın*, DTSl. 44]
30. **andız ~ añduz**
DS I: 260 **andız (ı)** [**anduz (ıı)**] '5. zararlı bir ot, 6. kırlarda yetişen yabancı bir otun kökü olup sütü olamayan inek, koyun gibi hayvanlara yedirilir, 7. kırdan yetişen bir çeşit ot ki nezleye karşı kökü toz haline getirilip buruna çekilir.'
TS I: 149 **anduz (andız)** 'kökü ilaç olarak kullanılan bir bitki, razıyane.'
DLT IV: 26 **ağduz** 'andız, bu otun kökü çıkarılarak atın karnu ağrıdığı zaman tedavi edilir'; DLT I: 115 *ağduz bolsa at ölmes*.
[EDPT 178, DTSl. 47, EST]a. I: 150 andız]
31. **anğa, inğa**
DS I: 262 **anğa (ı)** 'ahmak, sersem, akılsız, dangalak, angıt.'
KB 2064 *bular da eñ inğa bu arkuğ kılınç / bu arkuğ kılınçlığ ne muñluğ erinç*;
DLT IV: 25 **anğa** 'değersiz, kıymetsiz'; DLT I: 128 *anğa er: değersiz adam*.
[EDPT 183 inğa, DTSl. 45 anğa, EST]a. I: 155]
32. **angıt- ~ añıt-, eñit-**
DS I: 267 **angıtmak** 'şaşırmak, aptallaşmak.' (krş. DS I: 271 **anıtmak, añıtmak**)
DLT IV: 27 **añıt-** 'şaşırtmak' (Dankoff – Kelly 1985: 24 *eñit- [ñayyara]*). krş.
DLT IV: 182 **eñg-** 'şaşmak'; **eñgit-** 'şaşırtmak'; **eñgtür-** 'işinde şaşırtmak, dandırmak'). **eñ-** şekli için krş:
DS V: 1756 **engiteng olmak [engi bengi olmak]** 'şaşmak, şaşa kalmak',
DS I: 1758 **eñü yeñü** 'şaşma bildirir ünlem.'
TS III: 1476 **eñü yañu** 'mütehayyir, şaşırmış'; **eñü yañu olmak** 'mütehayyir olmak, şaşırmak, şaşmak.'
[EDPT 179 eñit-, DTSl. 175 eñit-, EST]a. I: 155]
33. **añız**
DS I: 271 **anıız, añız** '1. ekinin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap kısmı.'
TS I: 159 **añız (ı), (añız)** 'biçilen ekinin tarlada kalan dip kısmı.'
DLT IV: 27 **ağız**.
[EDPT 191 añız, DTSl. 47, TDES 13]

34. **añla-**

DS I: 275 **añlamak (II)** 'anlamak, idrak etmek.' (krş. DS I: 274 **anlak** 'anlayışlı.')

TS I: 161 **añlamak** 'telakki etmek.'

U I 8:16 *añlap bilip korqıp töpün tüşüp*; KB 4025 *könülke kirür mü sözüñ tıñlayın / özüm öğrenür mü anı añlayın*; M I 26:14 *köni kertü añağ törülüğ*; DLT IV: 27 **añla-** 'anlamak (Oğuzca).'

[EDPT 186, DTSl. 47, EST]a. I: 153]

35. **anuk**

DS I: 281 **anuk (II)** [**anık (II)**] 'hazır, mevcut, var.'

TS I: 153 **anık** 'mevcut, hazır.'

U III 28:16 *tıñlağalı anuk turur biz*; KB 1323 *ölümüğ unıtma anuk tur saqın / özüñni unıtma tübüñke baqın*; DLT IV: 29 **anuk** 'hazır.' (bk. DLT IV: 29 **anu-**, **anukla-**, **anukluk**. krş. DS I: 271 **anıtlamak**, **añıtlamak** '2. bir işe girişmek, yapmaya hazırlanmak.')

[EDPT 182, DTSl. 46, EST]a. I: 151]

36. **ar-**

DS I: 328 **armak, ārmak (I)** 'güçsüz kalmak.' (bk. DS I: 320 **arımak (I)** 'yorulmak');

DS I: 324 **arıtılmak (II)** 'yormak'; **arıtılmak** 'bir başkası tarafından yorulmak'; DS I:

311 **arğın (I)** 'yorgun, zayıf, bitkin'; DS I: 315 **arğan** 'yorgun, çabuk yorulan.')

TS I: 224 **armak** 'yorulmak, yorgun düşmek.' (bk. TS I: 205 **arımak** 'yorulmak, zayıflamak.')

İrk B. 35 *er süke barmış yolta atı armış*; KB 3702 *tilek birle mañsa kişi ārzulap / arıp yolda qalmaz tilekin ulap*; DLT I: 172 *er ardı*.

[EDPT 193, DTSl. 50, EST]a. I: 160]

37. **arduç ~ artuç**

DS I: 307 **arduç (I)** 'ardıç.'

TT I: 165 *artuç söğüt butıki yüz türlüğün ırğalur*; DLT I: 424 *tañga suwi taşra çıkıp tağığ öter / artuçları tegre ünüp tizgin yeter*.

[EDPT 204 artuç (?arduç), DTSl. 57, TDES 16 ardıç]

38. **arığ**

DS I: 314 **arığ (I)** '1. [arı (I)] temiz, tertemiz, saf, iyi.'

TS I: 198 **arık (I)** [**arı**] 'temiz, pak, saf.'

TT III 20:164 *arığ yollarda yorıp*; TT V 6:22 *arığ süzük altun önliğ*; TT VII 40:18 *arığ iduk*; AY 134:14 *arığ turuğ* (krş. DS I: 313 **arı duru**); AY 144:15 *arığ silig* (krş.

DS I: 313 **arı sili**); KB *yana qoptı yandı tarandı arığ / namāz kıldı virdin okıdı arığ*;

DLT I: 63 *arığ neñ*.

[EDPT 213, DTSl. 51, EST]a. I: 184 arı]

39. **arık**

DS I: 314 **arık (I)** '1. su yolu, ark, 2. dere, çay.' (bk. DS I: 318 **arıklamak**)

TS I: 201 **arık (III)** 'su cedveli.'

DLT I: 65 *ağılda oğlağ tuğsa arıkda oti üner*. (bk. DLT IV: 33 **arıklan-**)

[EDPT 214, DTSl. 52, EST]a. I: 187, TDES 17 ark]

40. arın-

DS 1: 321 arınmak (I) '1. temizlenmek, yıkanmak.'

TS 1: 205 arınmak 'temizlenmek.'

AY 141 *ol antağ ağır ayığ kılınçlarındın arınmak tileser*; KB 3522 *apa uçmak içre yidi kör evin / arınğu kılındı bu dünyā evin*; DLT 1: 201 *er arındı*.

[EDPT 235, DTSI. 52]

41. arķalan-

DS 1: 325 arķalanmak 'güvenmek.' (bk. DS 1: 325 arkacı '2. koruyucu.')

DLT iv: 35 arķalan- 'arka -yani yardımcı- sahibi olmak.' (bk. DLT 34 arķa 'sıkıntılı anlarda yardım eden kişi, yardımcı.')

[EDPT 220, DTSI. 54]

42. arķaş-

DS 1: 326 arķaşmak 'birbirine arķa çıkmak, yardımcı olmak, yardımlaşmak.'

TT viii: C11 *arķaşmak üze*; DLT iv: 35 arķaş- 'yük yüklemekte yardım etmek';

DLT 1: 237 *alplar arığ alķışur / küç birle kılıp arķaşur / bir bir üze alķaşur / edgermedip ok atar*.

[EDPT 218, DTSI. 54]

43. arkuri, arkırı, arkuru ~ arķuru

DS 1: 327 arkuri 'aykırı, ters.' (DS 1: 327 arkırı (II) 'çarpık, çapraz, aykırı.')

TS 1: 221 arķuru (arķuri, arķırı) 'iğri, yan üstü, tersine, aykırı, yanlamasına, karşı, ters.'

TT vii 27:15 *ķunçuyılarınñ ķarında oğul arķuru turup toğuru umasar*; AY 133:20 *üstün altın arķuru turķuru oğtarılı toñtarılı evrilü tevirilü*.

[EDPT 219, DTSI. 55]

44. arpağan

DS 1: 330 arpağan 'yabani arpa.' (bk. DS 1: 330 arpa (I))

DLT iv: 36 arpağan 'arpaya benzer başağı bulunan, evini bulunmayan bir bitki.' (krş. DLT iv: 36 arpa)

[EDPT 200, DTSI. 53, TDES 19]

45. artıl-

DS 1: 335 artılmak 'birinin üstüne kapanmak, çullanmak.'

DLT 1: 244 *tağar eşyek üze artıldı*. (bk. DLT iv: 38 artın-).

[EDPT 209, DTSI. 57]

46. aruķ

DS 1: 337 aruķ (I) [arık (II)] '1. zayıf, cılız, sıska' (bk. DS 1: 317 arıklamak (II))

TS 1: 241 aruķ [arık (II)] 'zaif, cılız.'

KP 55:4 *siz aruķ siz*; DLT iv: 33 aruķ 'zayıf, cılız (Oğuzca).'

[EDPT 214, DTSI. 58, EST]a. 1: 161]

47. asığ

DS 1: 342 asığ [ası (III), asığ, asık, assı (II)] 'fayda.'

TT iii: 123 *asığ tusu ķiltıñız*; M 1: 34 *maña ol kişi asığ bolğay*; KB 2893 *boğuzuğ küdeze başıña asığ / asığ az yise bu ağızğa tatığ*; DLT 1: 13 *iş yarağında sart asığında*.

[EDPT 244, DTSI. 60, EST]a. 1: 196 ası]

48. asra

DS 1: 347 **asra** 'aşağıda.'TS 1: 246 **asra** 'öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri.'KT D1 *üze kök teñri asra yağız yer*; KB 4527 *yime edgü tutğül elig asrakıg / yigü iggü birgil bütür oprakıg*; DLT iv: 41 **asra** 'alt, aşağı.'

[EDPT 250, DTSl. 61, EST]a. 1: 196]

49. ast

DS 1: 347 **ast** (II) 'alt.'DLT 41 **astın** 'aşağı, alt'; KB 18 *kidin öndün ermez ne soldın oñun / ne astın ne üstün ne otru orun.*

[EDPT 250 ast, DTSl. 61, EST]a. 1: 195]

50. aşı-

DS 1: 256 **aşamak** (I) 'yemek yemek.' (bk. DS 1: 352 **aş etmek** 'yiyecek, yemek'; DS 1: 360 **aşlık** (II) 'buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler'; DS 1: 351 **aşat**; krş. TS 1: 264 **aşat** 'doyurmak, yedirip içirmek.')KP L:5 *yetti kün lölär tapanım uduğın aşadı* 'yedi gün boyunca, ejderhaların tapınması ve saygı göstermesi sayesinde yedi içti'; TT v: 45 *kértgünç erser nonluğ tatıgıg aşıgıluğ elig erür*; KB 1553 *yir öpti kör ögdülmiş aydı ilig / uzun kiç yaşağıl aşayı ilig*; DLT iii: 253 *er aş aşadı*. (bk. DLT iv: 42 **aş** 'yemek, aş'; DLT iv: 43 **aşlık** 'yemeklik; buğday (Oğuzlarca)'; DLT iv: 43 **aşat**)

[EDPT 256, DTSl. 62, EST]a. 1: 212]

51. aşak

DS 1: 349 **aşak** (II) 'aşağı.'TS 1: 262 **aşak** (**aşah**) 'alçak, aşağı.'DLT iv: 42 **aşak** 'aşağı. (Oğuzca)'

[EDPT 259, DTSl. 62, EST]a. 1: 214]

52. aşık- ~ aşuk-

DS 1: 354 **aşıkmaq** 'acele etmek.'TS 1: 265 **aşıkmaq** (**aşımmaq**) 'acele etmek, ivmek.'AY 624:13 *am körüp ilig beg katım birle aşıkup inçe tip ayıtdı*; DLT 1: 191 *ol ewge aşıktı*.

[EDPT 259 aşuk- 'to long for, to be in a hurry', DTSl. 64, EST]a. 1: 217]

53. aşu

DS 1: 363 **aşu** [**aşur** (I)-2] 'boya yapılan kırmızı toprak.'DLT iv: 44 **aşu** 'kırmızı toprak, aşı toprağı.'

[EDPT 256, DTSl. 64]

54. aşuk

DS 1: 363 **aşuk** [**aşşığı**] 'aşık kemiğı.'TS 1: 267 **aşuk** (**aşuğ**) 'aşık.'DLT iv: 44 **aşuk** 'insanın aşığı, topuğı; topuk kemiğı.'

[EDPT 259, DTSl. 64 aşuk I, EST]a. 1: 216]

55. atasagan ~ atasagun

DS 1: 366 **atasagan** 'alim tabip.' (Karaağaç 1989: 91)

- DLT iv: 48 atasagun 'hekim, doktor' (bk. DLT i: 403 sagun: *Karluk boyunun büyüklüklerine verilen bir unktur. Türk doktorlarına 'atasagun' denir.*)
[EDPT 71, DTSl. 66 ata sagun]
56. avın- ~ awın-
DS i: 383 avınmak (ii) 'avunmak.'
TS i: 283 avınmak 'avunmak, teselli bulmak.'
KB 1142 *erejlerke awınıp osal bolğuçı / ölüm tutsa oğlur yetilmez küçi*; DLT ii: 263 *badram kılıp awnalın.*
[EDPT 12 avın-, DTSl. 69, EST]a. i: 66 avun-]
57. aya-
DS i: 406 ayamak [ayalamak (i)-1] '1. uz kullanmak, kayırmak; korumak, 7. saygı göstermek.'
KT GB *tört bir yılkısin ayağma tuyğut*; U ii 14:2 *kamağ yalañğuklar ayayu ağırlayu tutmuş kergek*; AY 510:1 *burkanığ ayadaçı*; KB 1494 *ayama oğul kızğa berge yitür / oğul kızğa berge bilig öğretür*; DLT iv: 53 aya- 'korumak'; DLT i: 271 *ol tonın ayadı.*
[EDPT 53, DTSl. 267, EST]a. i: 101]
58. ayağ
DS i: 397 ayağ (i) 'lakap.'
AY 453:3 *ağır ayağığı tileser ed tavarıg küseser il uluş kingürülsün*; U ii 77:18 *ayağka çiltege*; KB 5771 *sini at ayağ birle kıldı uluğ / saña edgülükke ol açtı kapuğ*;
DLT iv: 53 ayağ 'lakap, takma ad.'
[EDPT 270, DTSl. 26]
59. ayak
DS i: 399 ayak (i) '1. tas, maşraba, 2. kadeh.'
TS i: 297 ayak (i) [ayağ ı] '1. kadeh, 2. tas, çanak.'
IrkB 42 *iğişin ayağını kodupan barmış*; H i: 16 *bir batır ayak bor bir batır ayak suv*; KB 4645 *ayak tirkı ev bark arıg tut tışegil / tışegil aş içğü yime kedkerek*; DLT i: 84 *ayak: kap kacak. Bunu Oğuzlar bilmezler, onlar bu gibi şeylere 'çanak' derler.*
[EDPT 270 ayak ı, DTSl. 27 ayak ı, EST]a. i: 105 ayak iii]
60. ayala-
DS i: 405 ayalamak (v) 'alkışlamak.'
DLT iv: 54 ayala- 'el ayalarını birbirine vurmak'; DLT iii: 328 *kız ayaladı.*
[EDPT 273, DTSl. 27]
61. ayıt-
DS i: 421 ayıtmak (i) [aytmak (i)] '1. söylemek, anlatmak, nakletmek, konuşmak.'
TS i: 323 ayıtmak (eyitmek, aytmak, eytmek, etmek, itmek) 'söylemek, demek, anlatmak.'
TT vi: 331 *bilmedin ukmadın körümçi ulatı ters tetrü törüçige bilig aytıp ... ayıg kılinçlıg iş işleyürler*; KB 1904 *kereklig söz aytur men emdi saña / idi ked bakıp sözleyü bir maña*; DLT iv: 55 ayıt- 'söylemek (Oğuzca)'; DLT i: 216 *men añar söz ayıttım.*
[EDPT 268, DTSl. 29, EST]a. i: 111]
62. ayruk
DS i: 431 ayruk (i) '2. başka.'

- TS I: 339 **ayruk** (ayrık I) 'başka, gayrı, maada, diğer.'
 DLT IV: 55 **ayruk** 'başka, ayrı (Oğuzca). Bk. **adruk**'; DLT I:417 *koldaçıkta miñ yağak / barça bile ayruk tayak*.
 [EDPT 65 **adruk**, DTSl. 30 **ayruk**]
63. **az-**
 DS I: 441 **azmak** (IV) [**azmağ**] 'yolunu kaybetmek, şaşırarak, kaybolmak.'
 TS I: 351 **azmak** (II) '2. yolu kaybetmek, yolu şaşırarak.'
 TT III: 69 *azmışlarğa yolçı yerçi boltuñuz*; TT I: 33 *yol azsar ev tapmaz*; KB 3089 *aya yolda azmış başı tezgünük / ayı sewme dünyag tüpi ol üyük*; DLT I: 173 *ol yol azdı*.
 [EDPT 279, DTSl. 72, EST]a. I: 94]
64. **azuk**
 DS I: 443 **azuk** [**azzık** (I)] 'azık.'
 TS I: 355 **azuk** (**azık**) 'yiyecek, yol yiyeceği, erzak.'
 KT D39 *biziñ sü atı toruk azuğı yok erti*; DLT I: 66 *sartuñ azuğı arığ bolsa yol üze yer*.
 [EDPT 283 **azuk** I, DTSl. 73 **azuk** I, EST]a. I: 98]
65. **bağa - bağa**
 DS II: 471 **bağa** (III) [**bağa** (II)] '1. kaplumbağa, 2. suda yaşayan, boğaza kaçtığı zaman vücutta yaşadığına da inanılan küçük hayvancık, 3. birkaç günlük kurbağa yavrusu.'
 TS I: 362 **bağa** '1. kaplumbağa.'
 AY 34f:11 *müyyüz bağa*; DLT IV: 62 **bağa** 'kurbağa'; **müñüz bağa** 'kaplumbağa.'
 [EDPT 311, DTSl. 82, EST]a. II: 41]
66. **bağda-**
 DS II: 477 **bağdamak** [**bağdalamak**] 'çelme takmak.' (bk. DS II: 476 **bağda** (I) [**bağdama**] '1. çelme, güreşte bacak atma'; DS II: 477 **bağda vurmak** 'güreşte ayağa çelme takarak düşürmek.'
 DLT IV: 59 **bağda-** 'güreşte sarmaya almak, sarmalamak, ayak yakalamak, çelme vurmak. Bk. **badğa-**'; DLT III: 276 *ol anıñ adakın bağdadı*.
 [EDPT 313, DTSl. 77]
67. **bağır**
 DS II: 479 **bağır öhve**: 'karaciğer ve akciğer.'
 TS I: 368 **bağır** '3. karaciğer.'
 H I 142:3 *kızıl bağır ikisin yar tuz birle*; KB 2610 *bağırşak tapuğçı bağır sanı teg / bağırda yakınrak yürek kanı teg*; DLT III: 85 *bağırım başın emledi*.
 [EDPT 317, DTSl. 78, EST]a. II: 17]
68. **bağırçak**
 DS II: 478 **bağırçak** [**bağarcık** (I)] 'at ve öküz arabalarında ön yastık ile ön dingil arasına konulan ve dingil üzerindeki oku yerinde tutmaya yarayan enli uzun parça.'
 DLT IV: 59 **bağırçak** 'eşek semeri.'
 [EDPT 318, DTSl. 78]
69. **bağırçak**
 DS II: 478 **bağırçak** (I) 'küçük çocukların göğüslerine sarılan kuşak. (bk. DS II:

- 479 **bağırdaklık** 'yörük kadınların giyim eşyası', DS II: 480 **bağırtlak (II)** 'kadınların göğüslerini kapamak için kullandıkları göğüslük', DS II: 535 **bartlak (I)** '4. genç kızların ve kadınların kullandıkları göğüslük, sütyen.' DLT IV: 59 **bağırdak** 'kadın göğüslüğü.' [EDPT 319, DTSl. 78]
70. **bağırsık, bağarsuk ~ bağırsuk, bağarsuk**
 DS II: 479 **bağırsık [baarsak (bağarsuk)]** 'bağırsak.'
 TS I: 371 **bağırsuk (bağarsık)** 'bağırsak.'
 U III 79:3 *bağırsukın öpkesin bağırım*; U I 39:6 *etin yeyü kanın içip bağarsukların et özlerine yörgütürler*; DLT IV: 60 **bağırsuk** 'bağırsak.'
 [EDPT 320 bağarsuk (?bağırsok), DTSl. 77 bağarsuk, ESTJa. II:22]
71. **bağış**
 DS II: 480 **bağış** 'boğum.'
 IrkB. 18 *bağışı neteg bar ol*; DLT IV: 60 **bağış** 'parmakların ve başka uzuvların ek yerleri; kamış ve benzerlerinin boğumları.'
 [EDPT 321, DTSl. bağış II, ESTJa. II: 15]
72. **bakanak**
 DS II: 490 **bakanak (I)** '1. geniş getiren hayvanların körelmiş tırnakları, 2. geniş getiren hayvanların tırnaklarının arası, 3. geniş getiren hayvanların tırnakları.'
 TS I: 382 **bakanak** '1. çatal tırnaklı hayvanların tırnakları.'
 TT IX: 82 *bakanak turkurup*; DLT IV: 62 **bakanak** 'çatal tırnaklıların iki tırnakları arası ve iki tırnaktan her biri. Bk. **bakayak**'
 [EDPT 316 bakañak, DTSl. 82 bakanak, ESTJa. II: 43 bakanak]
73. **bala I**
 DS II: 496 **bala (I)** '1. çocuk, yavru, küçük.' (bk. DS II: 498 **balalamak** 'yavrulamak'; krş. DLT IV: 64 **balala-**)
 TS I: 386 **bala (I)** 'yavru.'
 AY 633:20 *üç kögürçgen atayın ... eng kiçigi balakınak kiçigi oğlumı saşınur men*;
 DLT III: 232 *kuş balası kusunçığ it balası oşşançığ*.
 [EDPT 332, DTSl. 80 bala I, ESTJa. II: 47]
- bala II**
 DS II: 496 **bala (I)** '2. oğlan çocuğu.'
 DLT IV: 64 **bala** 'bir adamın işlerinde -çok kere çiftlik işlerinde- yardımcısı, çırağı.'
74. **balıkçın**
 DS II: 504 **balıkçın** 'balıkçıl (kuş).'
 TS I: 390 **balıkçın (balıkçır, balıkçıl)** 'balıkçıl.'
 DLT IV: 65 **balıkçın** 'balıkçıl kuşu.'
 [EDPT 337, DTSl. 80]
75. **barak**
 DS II: 524 **barak (I)** '2. çok tüylü köpek, 7. sırtı çok tüylü av köpeği.'
 DLT IV: 69 **barak** 'çok tüylü köpek.'
 [EDPT 360, DLT 83, TDES 39]

76. bark

DS II: 533 bark (i) '1. otel.'

KT D12 *añar adınçığ bark yaraturtum*; AY 121:16 *bay barımlıg edgü evde barkda toğayın*; DLT III: 333 *ewin barkın satıgsadı*.

[EDPT 359, DTSl. 84 bark ı]

77. basa

DS II: 536 basa (ii) 'arkasından, hemen sonra.'

TT v 26:86 *yana munda basa*; AY 86:1 *anta basa sekiz tümen dört miñ kata çakravart kan bolup*; KB 1898 *sewer seumezin öz bileyin tise / köñülke bağa körgü bilgey basa*; DLT IV: 71 *basa* 'sonra'; DLT III: 224 *men anda basa keldin*.

[EDPT 371, DTSl. 85 basa ı, EST]a. II: 77]

Kelimenin Clauson tarafından tespit edilen diğer bir anlamı 'more and more, increasingly'dir. (U IV: 46 *basa basa seviglig közün*). Bu anlam ile krş. DS II: 536 *basa (i)* 'fazla, baskın, üstün.'

78. baş

DS II: 549 baş (vi) 'çıban, yara.'

TS I: 414 baş '4. yara.'

TT VII 21:2 *baş kılsar*; KB 3826 *yanut birdi odğurmuş aydı kadaş / bu söz sözlemegil köñül bolğa baş*; DLT III: 151 *köni barır keyiküñ közinde adın başı yok*.

[EDPT baş 2, DTSl. baş III, EST]a. II: 88, TDES 42 baş ı]

79. başlak - başlağ

DS II: 562 başlak (i) '3. bağımsız.'

DLT IV: 73 *başlağ* 'başı boş bırakılmış'; DLT I: 461 *başlağ neñ, başlağ yılki* (bk. *boş yılki*). (Dankoff - Kelly 1985:77 *boşla?* [muhtal]. Atalay, DLT I: 461 dipnottaki açıklamasında Brockelmann'ın bu kelimeyi 'boşlağ' okuduğunu fakat yazma nüshada iki defa geçen bu kelimenin 'başlağ' şeklinde yazıldığını ve kelimeye 'kendi başına, başlı başına bırakılmış' anlamlarının verilebileceğini belirtmiştir. Arat'ın *Kutadgu Bilig Metin* ve *İndeks* çalışmalarında *boşlağ* (boş+la-ğ) okunan ve 'boş, avare' anlamları verilen kelime, *başlağ* ile benzer anlamda olan farklı bir kelime olsa gerek. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'de on yerde geçen bu kelime Fergana nüshasında beş yerde *başlağ* okumaya müsait yazımdadır. Bu bakımdan benzer anlamlarda olan bu iki farklı kelimenin aralarındaki nüans göz önünde bulundurulurken yeniden ele alınması yerinde olacaktır kanaatindeyiz.)

[EDPT 381 boşlağ (boşla-ğ), DTSl. 88 başlağ ı]

80. başmak

DS II: 564 başmak (i) '1. ayakkabı, 2. takunya, 3. terlik.'

TS I: 448 başmak (paşmak) 'ayakkabı.'

DLT IV: 75 başmak 'pabuç (Oğuzca ve Kıpçakca).' (bk. DLT IV: 74 başak,

DLT IV: 75 başmaklan-)

[EDPT 382, DTSl. 88, EST]a. II: 93, TDES 43]

81. batman

DS II: 572 batmanlık (i) 'bir batman ağırlığında.' (bk. DS II: 572 batman taş, batman terazi).

(Radloff 1928) Usp. 71:4 *yegirmi batman edgü bor*; DLT 1: 444 *bir batman et.*
[EDPT 306, DTSl. 89, EST]a. 11: 81]

82. **atur-**

DS 11: 573 **aturmak** (11) 'batırmak, sokmak'; (111) 'saklamak, kaybetmek.'
AY 149:7 *yaşurmadın aturmadın aç a yada sözlemek*; KB 2530 *kapuğda yarutsa karañku tünüg / kapuğda atursa yarunuş künüg*; DLT 1v: 76 **atur-** 'saklamak, batırmak', DLT 11: 73 *ol sözin mendin aturdu; ol anı suwka aturdu.*
[EDPT 308, DTSl. 89, EST]a. 80]

83. **ay**

DS 11: 574 **ay** (1) 'zengin, ağa.'
KT D29 *çıgan bodunuğ ay kıltım az bodunuğ üküş kıltım*; TT v1: 24 *ay barımlıg tınlıglar*; DLT 111: 239 *könül kimiñ bolsa kalı yok çıgay / kılsa küçün bolmas anı tok ay.*
[EDPT 384, DTSl. 79 ay 1, EST]a. 11: 7]

84. **aya**

DS 11: 576 **ayak** (1) 'demin, az önce, şimdi.'
TS 1: 461 **aya** (**ayak**) 'demin, geçen zaman, az evvelki zaman.'
U 11 88:77 *hayakiya tuğnuş küñ teñri*; AY 189:12 *hayatın berü men nomladaçı*;
DLT 1:37 *aya oq keldim.*
[EDPT aya, DTSl. 79, EST]a. 11: 30]

85. **ayık**

DS 11: 579 **ayık** (111) 'doğru, gerçek, şüphesiz.'
TS 1: 465 **ayık** 'açık, aşikar, muhakkak, gerçek, şüphesiz.'
DLT 111: 166 *ayık söz: doğru söz (Oğuzca).*
[EDPT 385, DTSl. 79]

86. **beçel**

DS 11: 591 **beçel** (1) '2. at, eşek gibi hayvanlarda bel soğukluğuna benzeyen bir çeşit hastalık, 3. bel soğukluğuna tutulmuş köpek.' (bk. DS 11: 593 **beçel** 'sakat insan veya hayvan.')
DLT 1v: 77 **beçel** 'sünnet edilmemiş kadın; hadım edilmiş erkek, içdiş edilmiş at ve başka hayvanlar.'
[EDPT 295, DTSl. 90, TDES 46]

87. **bediz**

DS 11: 596 **bediz** '1. heykel.'
KT K13 *barı itgüçi bediz yaratıgına bitig taş itgüçi*; Irk B. 60 *bediz tiz üze ünüpen*; KB 20 *ay sırka yaqtın ay köñülke ediz / tanuğ ol saña barça şiret bediz*; DLT 1: 436 *bediz burhan: heykel.*
[EDPT 310, DTSl. 90]

88. **bek**

DS 11: 600 **bek** (1) 'sert, katı, sağlam, kuvvetli.' (bk. DS 11: 602 **bekimek**; **bekişmek** '1. pekişmek, sertleşmek, katılaşmak, sıkışmak, 2. [berkimek (11)] iyileşmek, sağlamlaşmak'; DS 11: 603 **bekitmek** (1), DS 11: 635 **berk** (1) [**bek** (1)] 'sert, katı, sağlam, kuvvetli'; DS 11: 635 **berkitmek** (1) '1. [bekiştirmek] sağlamlaştırmak, pekiştirmek.')

TS I: 483 **bek (II) (pek)** 'katı, sert, sıkı, sağlam.'

M III 36:3 *bek katıg*; AY 190:12 *bek katıg süzük kirtgünç köñülin*; KB 2768 *bağırsak*

kişi ol kişi ödrümi / bağırsakm bek tut ay er ködrümi; DLT I: 333 *bek neñ* (Bk. *berk*).

(bk. DLT IV: 80 **bekiş-** 'pekişmek, sağlamlaşmak'; DLT IV: 80 **bekit-**; DLT IV: 81

bekü- **berkişmek**; DLT IV: 84 **berk** 'muhafaza edilmiş, tahkim edilmiş, sağlam';

DLT IV: 85 **berkit-** 'berkitmek, sağlamlaştırmak.')

[EDPT 323 *bek* (?pek), DTSI. 92 *bek II*, EST]a. II: 117]

89. **bekmez ~ bekmes**

DS II: 604 **bekmez** 'pekmez.'

TS I: 485 **bekmez** 'pekmez.'

DLT IV: 80 **bekmes** 'pekmez (Oğuzca). Bk. *pekmes*.'

[EDPT 327 ? *bekmes* (p-), DTSI. 92, EST]a. II: 108]

90. **bele-**

DS II: 610 **belemek, bélemek (I)** 'çocuğu kundaklamak, sarmak, beşiğe bağlayarak sararak yatırmak'; DS II: 611 **belemek (II)** '1. bulamak, bulaştırmak.' (bk. DS

II: 608 **belek (I)** 'kundak, çocuk bezi.')

TS I: 488 **belemek, (bilemek (I))** 'kundaklamak.'

DLT IV: 81 **bele-** 'belemek, beşiğe bağlamak; bulaştırmak'; DLT III: 270 *ol kençin*

beledi, ol anı kıniğa beledi. (bk. DLT IV: 82 **belel-**)

[EDPT 332 *béle-* 2, DTSI. *bele-* II, EST]a. II: 111]

91. **belek**

DS II: 609 **belek (III)** 'hediye, armağan.' (bk. DS II: 608 **beleg (II)** 'erkeğin kız tarafına verdiği düğün hediyesi'; II: 768 **bölek** 'hediye')

TS I: 486 **belek (I)** 'hediye, armağan.'

DLT IV: 81 **belék** 'armağan, konuğun hısımlarına getirdiği armağan, bir yerden

başka bir yere gönderilen armağan.' (Dankoff - Kelly 1985: 70 *beläg* 'gift'

[*hadiyya*], *beläglä-*. bk. DLT IV: 82 **belekle-**)

[EDPT 338 *béleg*, DTSI. *belek*, EST]a. II: 112 *belek*]

92. **belgi ~ belgü**

DS II: 616 **belgi (III)** 'nişan.' (bk. DS II: 616 **bélgisiz** 'belirsiz'; krş. TS I: 490

belgülü 'aşikar, açık olarak.')

M I 24:10 *teñri belgüsinçe*; AY 170:5 *belgüke ilinmemek köñültin belgüdin öñi*

bulmamak; DLT IV: 82 **belgü** 'alamet, nişan, im, belge.' (bk. DLT IV: 82 **belgülüg,**

belgüsüz)

[EDPT 340, DTSI. 93, EST]a. II: 108]

93. **beliñle-**

DS II: 618 **belinlemek, beliñlemek (I)** 'şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşımak.'

TS I: 492 **beliñlemek (belüñlemek)** 'korku ile birden sıçramak, irkilmek.' (bk. TS I: 491 **beliñ** 'ürkü, korku.')

AY 141:7 *artuğrak qorqsar beliñleser*; DLT III: 409 *er beliñledi*. (bk. DLT IV: 82 **beliñ** 'düşman gelmesi yüzünden halka düşen ürküntü ve korku'; **beliñçi** 'çok korkan, çok ürkek.')

- [EDPT 344, DTSl. 94, TDES 47]
94. **bengü - beñgü**
 DS II: 628 **bengutaş** [bekgütaş, bengü] 'anıt.'
 KT G11 *neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum.*
 [EDPT 350 beñgü, DTSl. 94, EST]a. II: 113]
95. **ber-**
 DS II: 636 **bérmek (ı)** 'vermek.'
 BK D21 *il berig[me t]eñri türük bođun atı küsi yok bolmazun tiyin; DLT I: 120 inen üstek bérdim.*
 [EDPT 354 bér-, DTSl. 95, EST]a. II: 114]
96. **bert-**
 DS II: 638 **bertmek** '1. incinmek, burkulmak, 2. yara azmak, 3. morarmak.' (krş.
 DS II: 636 **bertik** '1. yara, bere'; II: 637 **bertilmek, bertinmek**; TS I: 523 **bertinmek**
 'burkulup incinmek.')
- TT I: 17 *sıdı sirii bertgeli*; KP VIII: 5 *köñilin bertineñler*; DLT III: 425 *ol anıñ eligin bertti.* (bk. DLT IV: 85 **bertin-, bertiş-**)
 [EDPT 358 bert- (?p-), DTSl. 96, EST]a. II: 70]
97. **bezek**
 DS II: 650 **bezek, bézek (ıı)** '1. süs, ziynet.'
 TS I: 529 **bezek** '1. süs, ziynet.'
 AY 544:12 *ulati hualıg bezekler ursunlar*; KB 128 *bu kökteki yulduz bir ança bezek / bir ança kulavuz bir ança yezek*; DLT IV: 86 **bezek** 'nakış'; DLT II: 99 *ol maña bezek bežeşti.*
 [EDPT 392, DTSl. 97, EST]a. II: 106]
98. **bezgek.**
 DS I: 652 **bezgek, bézgek [bizgek]** 'sıtma.'
 (Arat 1930) H I 102 *bezgek em*; DLT IV: 87 **bezgek** 'titreme, titretici sıtma. Bk. bezig' (krş. DLT IV: 87 **bezit-** 'titretmek.')
- [EDPT 391, DTSl. 97, EST]a. 104]
99. **bıçılğan**
 DS II: 656 **bıçılğan (ı)** 'kadınların meme uçlarında, çocukların ayaklarında, hayvanların ayak parmaklarıyla bileklerinde ter, pislik vs sebeplerden ileri gelen sulu yara.'
 DLT IV: 88 **bıçılğan** 'elde, ayakta ve yeryüzünde olan yarıklar. Bk. bıçıl' [EDPT 295, DTSl. 105, TDES 50 bıçılğan]
100. **bıkın**
 DS II: 663 **bıkın** 'omurga, bel.'
 TS I: 537 **bıkın** 'böğür.'
 TT VII 36:16 *bıkın üze ısırsar*; DLT IV: 89 **bıkın** 'böğür, boş böğür.'
 [EDPT 316, DTSl. 105, EST]a. II: 304, TDES 51]
101. **bıldır**
 DS II: 664 **bıldır sene [bildir]** 'geçen yıl.' (bk. DS II: 788 **buldur (ı)** 'bıldır, geçen (yıl)')

- TS I: 538 **bıldır (buldür)** 'geçen yıl.'
 DLT IV: 89 **bıldır** 'bıldır, geçen yıl.'
 [EDPT 334, DTSL. 89 bıldur, EST]a. II: 139 bildir]
102. **bilik ~ bilig**
 DS II: 693 **bilik (ı)** [**bili (ı)**] 'bilim.' (bk. DS II: 693 **bilikli [bilimli]** 'anlayışlı, akıllı, bilgili.')
 TS I: 561 **bilik (ı)** 'akıl, us, anlayış, kavrayış, bilgi.'
 KT K10 *bilir bilgim bilmez teg boltı*; KB 4557 *başım kökke tegsün tise sen turup / bilig birle işle kamuğ iş körüp.*
 [EDPT 339 bilig 'knowledge', DTSL. 99, EST]a. 139]
103. **bilış**
 DS II: 693 **bilış (ı)** [**bilışik, bilış tanış, bilüş**] 'tanıdık.'
 TS I: 562 **bilış** '1. bildik, tanıdık, dost, aşına.'
 KB 497 *kişike kerek tegme yırde bilış / bilış birle itlür kamuğ türlüğ iş*; DLT IV: 94 **bilış** 'bilış, tanış; bilen, bilici.'
 [EDPT 344 bilış 'acquaintance, friend', DTSL. 100]
104. **bitik ~ bitig**
 DS II: 711 **bitik (v)** '1. [biti (ı)-2] mektup, 2. [biti (ı)-3] kitap, 3. [biti (ı)-5] muska, 4. [biti (ı)-6] vesika, vekaletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere.'
 TS I: 619 **bitik (ı)** [**biti**]: '1. mektup, yazılmış şey, 2. defter-i a'mal.' (bk. TS I: 619 **bitikçi** 'katip.')
 KT G13 *bu bitig bitigme atısı yolluğ tigin*; TT IV 14:68 *nom bitig*; DLT IV: 96 **bitig** 'kitap; mektup; yazma, yazı, yazış; yazılı şey. **bitig** II 'muska, afsun, üfrük (Oğuzca).'
 [EDPT 303 bitig, DTSL. 103, EST]a. II: 157]
105. **boğ**
 DS II: 722 **boğ** '1. bohça, 3. bağlanmış paket.'
 TS I: 627 **boğ** 'bohça.'
 Usp. 3:4 *toğuz otuz boğ bözke*; DLT IV: 98 **boğ** 'bohça, boğ, eşya konan heybe.' (bk. DLT IV: 99 **boğla-**, **boğlan-**), DLT II: 341 *añar boğ bağlattım.*
 [EDPT 311, DLTSI. 109, EST]a. II: 165]
106. **boğmak**
 DS II: 729 **boğmak (ı)** '3. gerdanlık.'
 TS I: 630 **boğmak (boğmağ)** 'gerdanlık, kolye.' (bk. TS I: 632 **boğmaklanmak**)
 DLT IV: 99 **boğmak** 'gerdanlık, gelin gerdanlığı.'
 [EDPT 315, DTSL. 109, EST]a. II: 170]
107. **boğuz**
 DS II: 731 **boğuz (ı)** [**boğoz**] 'boğaz.'
 TS I: 634 **boğuz** 'boğaz.'
 TT V 26:116 *boğuz bağı yok erser*; KB 994 *biliglig boğuz tilke erklig kerek / boğuz til küdezgen biliglig kerek*; DLT III: 264 *amñ boğzi aşka kurıdı.*
 [EDPT 322 boğuz (boğoz), DTSL. 110 boğuz, EST]a. II: 167, TDES 56]

108. bol-

DS II: 735 **bolmak** 'olmak.'

TS I: 637 **bolmak** 'olmak.'

BK K₁₄ *ebiñe kirteçi sen buñsuz boltaçı sen; KT D₁₁ türük boğun yođ bolmazun tiyin boğun bolçun tiyin; DLT III: 36 yabaku boldı.*

[EDPT 331, DTSI. 111, EST]a. 185]

109. boluş-

DS II: 735 **boluşmak** 'yardım etmek.' (bk. DS II: 735 **boluşçu** 'yardımcı'; **boluşluk** 'yardım.')

DLT IV: 103 **boluş-** 'birinden yana çıkmak, birinin dileğine uymak', II: 108 *ol maña boluşdı; (bk. DLT IV: 103 boluş 'sözle yardım', I: 367 ol maña boluş kıldı.)*

[EDPT 345 boluş 'help, helper', boluş- 'to help', DTSI. 112]

110. botuk

DS II: 744 **botuk** [**boduk (ı)-1**] '1. deve yavrusu.'

DLT IV: 105 **botuk** 'potuk, deve yavrusu. Bk. botu.'

[EDPT 299 botu (?poto), DTSI. 115 botuk, EST]a. 198, TDES 339 potuk 1]

111. boymul

DS II: 746 **boymul** 'boynu siyah koyun.'

TS I: 649 **boymul** '1. boynu halka gibi vücudunun renginden başka renkte olan hayvan veya kuş. 2. doğan cinsinden yırtıcı bir kuş.'

Irk B. 64 *kök boymul toğan kuş men; DLT IV: 105 boymul 'boynunda beyazlık olan hayvan, moymul', DLT III: 176 boymul at. Koyun ve koyundan başkasına da denir. (Dankoff - Kelly 1985: 77 boymul 'white-necked (animal))'*

[EDPT 386 buymul, DTSI. 121 buymul, TDES 297 moymul]

112. bozla-

DS II: 751 **bozlamak (ı)** [**bozulamak-1**] '1. deve acı acı bağırarak, 2. deve gibi bağırarak, 3. acı inilti, kuvvetli ses çıkarmak, haykırmak, ağlamak.'

(bk. DS II: 753 **bozulaş-**)

TS I: 661 **bozlamak** 'bağırarak, böğürmek.'

DLT I: 120 *iñen iñrese botu bozlar. (bk. DLT IV: 106 bozlat- 'böğürtmek.')*

[EDPT 392, DTSI. 115, EST]a. II: 175]

113. böğ

DS II: 759 **böğ (ı)** [**böçük (ı)-4**] 'böcek, akrep, çıyan, örümcek.' (bk. DS II: 763

böğevi 'örümcek ağı'; II: 759 **böğe**, II: 773 **böy**)

TS 662 **bö (böy)** 'zehirli örümcek.'

DLT IV: 107 **böğ** 'bir çeşit örümcek, böğ (Türk ve Türkmen dillerinden birinde).

bk. böy.'

[EDPT 323, DTSI. 116]

114. böğ-

DS II: 814 **büğmek (ı)** [**böğemek-1, bövmek, böye-**] 'suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak, göl haline getirmek.' (bk. DS II: 763 **böğet** '1. su birikintişi, gölcük, bataklık, 2. taştan veya balçıktan yapılan ve içinde su biriktirilen havuz', II: 831 **büvet** '1. suyun önüne çekilen set, bent.')

TS ı: 737 **büğmek** 'önünü tutup engel olmak.' (bk. TS ı: 663 **böğet (büğet)** 'su bendi, akar çayda suyun biriktiği çukur yer'; TS ı: 736 **bügenmek (büğelmek)** 'bir şeyin önü engel ile tutulmak.')

DLT iv: 122 **büğ-** 'durdurmak, hareketine mani olmak; kapanmak, sed çekilmek.' (Dankoff – Kelly 1985: 78 *bög-* 'gather'.)

[EDPT 324 *bög-* 'to collect, gather together, dam up', DTSl. 117 *bök-* II, ESTJa. II: 208, TDES 66]

115. **bögrül**

DS II: 765 **bögrül (ı)** 'yan tarafı beyaz olan sığır.'

DLT iv: 107 **bögrül** 'bögrü ak olan hayvan, b. at: böğürleri ak olan at.'

[EDPT 329, DTSl. 116]

116. **bögür**

DS II: 758 **bögür** '1. böğür.'

TT VII 41:1-2 *iki böğür üze urğu ol*; DLT iv: 107 **bögür** 'böğrek, böbrek.'

[EDPT 328, DTSl. 116, ESTJa. II: 207]

117. **bök**

DS II: 767 **bök, böke**: 'aşık kemiğinin yumru tarafı.'

DLT iv: 107 **bök** 'aşığın sırtunun, tümseğinin yukarı gelmesi.' (Dankoff – Kelly 1985: 78 *bök* 'falling of knuckle on back in game.')

[EDPT 323 *bög* 'game of knucklebones', DTSl. 117 *bök* I]

118. **buğa**

DS II: 779 **buğa, boğa** 'yerden 5-10 cm. yükselen başı top ince bir bitki.' (bk.

DS II: 779 **buğa diken** [**tiken**]) '1. yılan sokmasında ilaç yerine kullanılan bir bitki.')

DLT iv: 111 **buğa** 'hindistandan getirilen bir ilaç.' DLT III: 224 *sarığ buğa, boz buğa*.

[EDPT 312, DTSl. 120]

119. **bukaç**

DS II: 784 **bukak (ıı)** 'gerdan.'

DLT iv: 112 **bukaç** 'kuş kursağı.' (Dankoff – Kelly 1985:v76 *bokaç*.)

[EDPT 313 *bokaç* (?boçok) 'crop (bird)', DTSl. 125 *bukaç*, ESTJa. II:v202 *boxaç*]

120. **burçaklan-**

DS II: 795 **burçaklanmak**: 'ter damla damla birikmek.'

DLT II: 273 *ter burçaklandı*. (bk. DLT iv: 117 **burçaç** 'ter taneleri.')

[EDPT 358, DTSl. 125, ESTJa. II: 275]

121. **bük ı**

DS II: 814 **bük (ıı)** '3. akarsuya yakın bahçeler, 4. çalılık, sazlık ve ormanların en sık olduğu yer.', **bük (ı)** '1. ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu, 3. dere kıyılarındaki söğütlük.' (bk. DS II: 829 **bürük (ıı)** '1. [bük (ı)-1], 2. orman.')

TS ı: 738 **bük (ı)** 'sık çalılık, fundalık.'

DLT iv: 123 **bük** 'bük, sık ağaçlık'; DLT ı: 260 *ol bük örtetti*. (Tezcan 1981: 285.

Tezcan, bu yazısında genelde *bük* okunan bu kelimenin Uygurcada 'koru' anlamındaki *berk* ile ilgisini kurarak *bök* okunması gerekliliğine işaret etmiştir.)

[EDPT 324 *bük* 'thicket', DTSl. 131, ESTJa. II: 290]

122. **bük II**

DS II: 815 **bük (III)** '1. dönemeç, 3. köşe.'

Irk B. 9 *bükiñe tegi qodmaduq*; KB 1286 *saña qaldı mälım maña boldı yük / erej birle yip yat sevinç birle bük*; DLT IV: 123 **bük** 'köşe, bucak (Arguca).'

[EDPT 324, DTSl. 131, ESTJa. II: 290]

123. **bükrü ~ bükri**

DS II: 818 **bükrü** 'kambur.'

TS I: 737 **bügrü** 'kambur, tümsek, eğik.'

DLT IV: 123 **bükri** 'eğri bügrü' (Dankoff – Kelly 1985: 83 *bükri* 'hunchbacked')

[EDPT 328, DTSl. 132, ESTJa. II: 293]

124. **bürge**

DS II: 825 **bürge** [bürçe] 'pire.'

DLT IV: 125 **bürge** 'pire.' (bk. DLT IV: 125 **bürgelen-** 'öfkeden pire gibi sıçramak, pirelenmek', krş. DS II: 825 **bürelen-** 'birinin üstüne çullanmak.')

[EDPT 362, DTSl. 133, ESTJa. II: 299]

125. **bürünçük**

DS II: 829 **bürünçük** [bürümcek (I)-1] 'ham ipekten dokunmuş bez, [bürümcek (I)-2] baş örtüsü.'

DLT IV: 126 **bürünçük** 'bürünçük; kadın baş örtüsü'; DLT II: 151 *urağut bürünçük sarıdı.*

[EDPT 367, DTSl. 133]

126. **çabak**

DS III: 1030 **çabak (I)** 'küçük cins balık.'

DLT IV: 129 **çabak** 'Türk gölünde bulunan ufak bir balık.'

[EDPT 395 çabak I (?çapak), DTSl. 135, TDES 79 çapak]

127. **çağşa-**

DS III: 1040 **çağşamak (I)** [çağşamak (II)] 'gevşemek, birbirinden ayrılmak, eskimek.'

TS II: 794 **çağşamak** 'sarsılıp gevşemek, kağşamak.'

DLT III: 286 *taş çağşadı*, DLT IV: 130 **çağşa-** 'çağıl çağıl etmek, takılan süs eşyası ses vermek.'

128. **çağşak**

DS III: 1040 **çağşak (II)** [çağşak (I)-2] 'aşınarak dökülmüş dağ veya duvar yığıntısı, moloz.'

DLT I: 469 *çağşak üze ot bolmas çağrak bile uwut bolmas*; DLT IV: 130 **çağşak** 'dağ tepelerindeki taşlık yer.'

[EDPT 412, DTSl. 142]

129. **çak-**

DS III: 1046 **çakmak (V)** 'kötülük etmek' (bk. DS III: 1046 **çakmakçı (I)** 'konuşan iki kişiyi kızıştırarak birbirine takan adam.')

TS II: 803 **çakmak (I)** '2. kovlamak, gamzetmek, jurnal etmek.'

DLT II: 17 *ol ikki kişi ara çakdı*, DLT IV: 131 **çak-** ' (Oğuzca) kışkırtmak.'

[EDPT 405, DTSl. 140]

130. çal

DS III: 1047 çal (vi) '1. ala renk, 3. kül rengi.'

DLT III: 156 çal koy 'alacalı koyun'; KB 1098 *yahnî yüzlüg erdim bütürdi saçal / kara kuzğun erdim kuğu kıldı çal.*

[EDPT 417, DTSl. 137]

131. çalın-

DS III: 1056 çalınmak (vi) 'dedikodu yayılmak', III: 1056 (VIII) '1. atıştırarak, az yemek, 2. hayvan az otlamak.'

DLT II: 149 *at çalındı* 'yemin kötülüğünden at arıkladı', II: 150 söz *beg kulakına çalındı*, DLT IV: 133 çalın- 'kulağına söz erişmek, arıklanmak, zayıflamak.' (bk.

DLT IV: 132 çal- 'söz kulağa çalmak', II: 23 *ol sözüğ meniñ kulakka çaldı.*)

[EDPT 421, DTSl. 137]

132. çart

DS III: 1084 çart 'suların getirdiği çörçöp.' (bk. DS III: 864 *cartı* (II) 'yarım, parça.')

DLT I: 341 *biziñ anda bir çart algumuz bar*, DLT IV: 137 çart 'parça.' (bk.

DLT IV: 137 çart çurt 'her şeyin ufağı, döküntüsü.'

[EDPT 428, DTSl. 141]

133. çaruk

DS III: 1085 çaruk [çaruḥ (II)] 'çarık.'

DLT I: 381 *yadağ atı çaruk küçi azuk.*

[EDPT 428, DTSl. 141 çaruk II, TDES 80 çarık]

134. çav

DS III: 1093 çav (v) 'şöhret.'

TS II: 839 çav (I) '3. şöhret, nam.'

KB 1711 *biligsiz bedük bolsa devlet bile / biliglig bedükrek kü çav at bile*; DLT I: 45 *tutğil konuḥ ağırlıḡ / yaḍsun çavıñ bodunḡa*; DLT IV: 138 çav 'şöhret, şan, ses.'

((Müller 1911) U II 59:4 *utmış çavıkmış vacır psaklıḡ*; (Kaya 1994) AY 34c/16 *çavıkmış atlıḡ*; KB 5916 *atıñ eḡü bolḡay çavıḡḡay özüñ*; DLT IV: 138 çavıḡ- 'ün sahibi olmak, ünlenmek'.)

[EDPT 393, DTSl. 142]

135. çeçek

DS III: 1105 çeçek (I) 'çiçek.'

TT v 10:105 *ol hua çeçek tuta*; (Radloff 1928) Usp. 54:3 *kır çeçek*; DLT IV: 119 *türlüg çeçek yarıldı / barçın yaḍım kerildi.*

[EDPT 400 çeçek; DTSl. 143, TDES 91 çiçek]

136. çekik

DS III: 1112 çekik (I) 'serçe büyüklüğünde tarla kuşu.'

TS II: 848 çekik [çekük] 'tarla kuşu, turgay.'

DLT IV: 140 çekik 'serçeye benzer alacalı bir kuş ki siyah kayalıklarda bulunur.'

[EDPT 415, DTSl. 143 çekik I]

137. çeküg ~ çekük

DS III: 1116 çeküg 'çekiç.'

DLT IV: 140 çekük 'çekiç (Oğuzca)'

[EDPT 415, DTSl. 143]

138. **çepiş**

DS III: 1144 **çepiş (i) [çebiç (i)-1, 2, 3]** '1. bir yaşındaki keçi yavrusu, 2. bir yaşındaki dişi keçi yavrusu, 3. bir yaşındaki erkek keçi.'

TS II: 859 **çepiş (çebiş)** 'bir yaşamış erkek keçi.'

DLT IV: 141 **çepiş** 'altı aylık keçi yavrusu, çepiç.'

[EDPT 399, DTSl. 144, TDES 85 çepiç]

139. **çermele- ~ çermel-**

DS III: 1147 **çermelemek** 'örtünün kenarlarını bir araya toplamak.'

DLT II: 231 **çawıg çermeldi**; IV: 142 **çermel-** 'bir şeyin ucu kıvrılmak, bükülmek.'

[EDPT 430, DTSl. 144]

140. **çert-**

DS III: 1148 **çertmek** '1. yontmak'

TS II: 869 **çert âleti** 'çerçi eşyası, çerçiye gerek olan şey.'

DLT III: 426 *ol yarmak uçin çertti*; DLT IV: 143 **çert-** 'bir şeyin ucunu kırmak.'

[EDPT 428, DTSl. 144]

141. **çetük**

DS III: 1152 **çetük (i)** 'kedi.' (bk. DS III: 1152 **çetüklemek** 'kedi yavrulamak.')

TS II: 871 **çetük** 'kedi.'

DLT IV: 143 **çetük** 'kedi (Oğuzca)'

[EDPT 402, DTSl. 145, TDES 88 çetik 2]

142. **çıbık**

DS III: 1157 **çıbık (i) [çıbıh]** 'çubuk.'

AY 637:20 *tal çıbıki teg titreyü*; U III 7:20 *huanuñ çıbıki teg*; DLT II: 3 *ol atın çıbık birle çapdı*; DLT IV: 144 **çıbık** 'çubuk, yaş olan dal.' (bk. DLT **çıbıkla-** 'taze çubukla vurmak.')

[EDPT 395, DTSl. 147]

143. **çığ**

DS III: 1158 **çığ (i)** 'süt kazanlarının üzerini kapatmak için kamıştan yapılan örtü, 2. çadırlarda kamıştan yapılmış bölme, 4. ucu dikenli bir çeşit kamış.'

TS II: 886 **çığ (ii)** 'çadırlarda çubuklardan örülmüş paravana gibi bölme.'

TT VII 24:10 *bir çığ iki xwa*; DLT IV: 144 **çığ** 'göçebelerin sele sazı -çığ otu- ile yaptıkları çadır örtüsü.'

[EDPT 404 çığ 1 'reed', DTSl. 147 çığ 1]

144. **çığay**

DS II: 1158 **çığay** 'fakir.'

(Le Coq 1922) M III 35:10 *yok çığay kap kara bodun*; (Hamilton 1998) KP v:5 *yok çığay emgeklig tınlıglarağ körüp ıgladım*; KB 3677 *tapuğka özüñni çığay bil çığay / tapuğka çığay bil yazuqlarğa bay*; DLT III: 239 *köñül kimiñ bolsa kalı yok çığay / kılsa küçün bolmas anı tok bay*; DLT IV: 145 **çığay** 'fakir, yoksul. Bk. çığan (Arguca).'
(çığañ için bk.: KT G10 *çığañ bodunuğ bay kılın*. krş.: DS II: 900 **çığan (i)** 'züğürt, parasız.')

[EDPT 408 çığañ; DTSl. 148 çığay, çığan]

145. **çıgır**

DS III: 1160 **çıgır (ı)** 'karlı yerlerde kürekle açılan yol, 2. taşlı yol, patika, 3. iz.'
 DLT IV: 145 **çıgır** 'dar yol, küçük yol, çıgır.' (bk. DLT IV: 145 **çıgır-la-** 'çıgır açmak, çıgır açmağa yönelmek; karda ayağıyla yol açmak.', **çıgır-ı-lan-** 'çıgırlar peyda olmak'. krş. DS II: 902 **çıgır açmak** 'karı ayakla tepeleyerek yol açmak.')

[EDPT 409, DTSl. 136 çağır]

146. **çıkan**

DS III: 1165 **çıkana** 'kız kardeşinin çocuğu, yeğen.' (Li 1999: 183)
 (Tekin 1988) KT K13 *tabğaç kağan çıkana çanı seniün kelti*; DLT IV: 147 **çıkan** 'yiğen, hala ve teyze oğlu.'

[EDPT 409 çıkan I 'the son of one's maternal aunt', DTSl. 150 çıkan II]

147. **çıkış**

DS III: 1168 **çıkış (ıı)** 'fayda, kâr.'

TS II: 892 **çıkış etmemek** 'kazanç sağlayamamak, kâr etmemek.'

KB 5913 *üçüncü tetig uz bitigçi bolur / kiriş hem çıkış bilse kaznağ tolur*; DLT I: 368 *ol işta çıkış yok*; DLT IV: 147 **çıkış** 'menfaat, çıkar.'

[EDPT 412, DTSl. 151]

148. **çiçe ~ çıçalak**

DS III: 1203 **çiçe (ıı)** 'küçük parmak.'

DLT IV: 144 **çıçalak** 'serçe parmak, sırça parmak.'

[EDPT 401 çıçalak, DTSl. 147]

149. **çik**

DS III: 1212 **çik (ııı)** 'aşık kemiğinin çukur tarafı.' (DS III: 1212 **çik durmak [çik yatmak (ııı)]** 'aşık atıldığında çukur tarafı üste gelmek üzere düşmek.')

DLT IV: 151 **çik bök** 'aşığın sırtının tümseğinin yukarı gelmesi.' (DLT IV: 152 **çik tur-** 'aşık oyununda aşık yan yatınca çukur tarafı yukarı gelmek.')

[EDPT 413 çik I, DTSl. 145 çik I]

150. **çoğ**

DS III: 1257 **çoğ** '1. sönmüş ateşin kıvılcımlanması, 2. çok yanmış ateş.'

TT IX: 18-19 *ıduğ çoğ yalın üze*; U IV 10:51 *çoğın yalının kutın kıvım*; DLT IV: 155 **çoğ** 'ateş alevi, ateş yalını.'

[EDPT 405, DTSl. 151 çoğ II]

151. **çokra-**

DS III: 1261 **çokramak (ııı)** 'tencere içinde yemek kaynamak.' (DS III: 1261 **çokrak (ıı)** 'memba, pınar', **çokraşmak** '1. toplanmak, birikmek, üşüşmek, kalabalık etmek, 2. gereğinden fazla çoğalmak', **çokratmak** 'kaynatmak, pişirmek'.)

TS II: 938 **çokramak** 'kaynamak, fokurdamak.' (TS II: 939 **çokraşmak** 'birbirine girer gibi görünmek, kaynaşmak.')

M III 9:15 *çokrayurlar kamşayurlar*; DLT III: 280 *aşıc çokradı, mıñar çokradı*;

DLT IV: 156 **çokra-** 'pınarda su ve tencerede bir şey- kaynamak. (DLT IV: 157 **çokraş-** 'çoğalmak ve dalgalanmak', **çokrat-** 'kaynatmak', çokrama yul 'suyu çok olan, fişkırın kaynak, fişkırma'.)

[EDPT 410, EDPT 154]

152. **çömçe**

DS III: 1284 **çömçe (ı)** '1. kepçe, büyük tahta kaşık.'

TS II: 951 **çömçe** 'kepçe.'

DLT IV: 158 **çömçe** 'kepçe, çömçe (Oğuzca)'. Tietze'nin *Persian Loanwords in Anatolian Turkish (Oriens 20 (1967), 125-168)* adlı makalesinde yer almayan bu kelime Farsça *çamıça*'dan gelmektedir. Divan'da *çömçe* kelimesi için "Oğuzca" kaydının yer alması dikkat çekicidir. DS I: 744 boy (ı) 'çökeleğe katılan kokulu bir ot' anlamındaki Farsça *böy* kelimesi de Divan'da aynı anlamda ve yine 'Oğuzca' kaydıyla yer almıştır.

[EDPT 422, DTSL. 155, TDES 99]

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde de kullanılan *Derleme Sözlüğü*'nde geçen "en eski" kelimeler ise şunlardır:

1. DS II: 1067 **çanak (ııı)** '2. fincan, 3. ağaçtan ve madenden yapılmış kap.'

DLT IV: 134 **çanak** 'kap kacak (Oğuzca); çanak, tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap.', DLT III: 109 *er çanak yalğandı*.

[EDPT 425, DTSL. 138]

2. DS II: 1209 **çığit (ı)** 'çekirdek.'

DLT IV: 151 **çığit** 'pamuk çekirdeği (Arguca).'

[EDPT 414, DTSL. 145]

3. DS II: 1241 **çit (ıx)** '1. göl kenarında sazlardan kurulan, kamıştan örülmüş bir çeşit ağ.'

(Orkun:170) Şu. D8 *çit anda tokıtdım yay anda yayladım*; DLT IV: 154 **çit** 'kamıştan veya dikenden yapılmış duvar veya hüğ, çardak.'

[EDPT 401 çit, DTSL. 151 çit ı]

Derleme Sözlüğü'nde kelime başı ses tonlulaşması dışında başka fonetik değişikliğin olmadığı ve aynı anlamda tespit ettiğimiz kelimeler ise aşağıdadır. Ancak buna geçmeden önce bu sözlükteki verilerin, ağız çalışmalarında kullanılması gereken hassas aletlerden yoksun ve ancak derleyicilerin dikatlerinin ürünü olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

1. DS III: 854 **camgur** 'şalgam'

DLT I: 457 *çağmur: şalgam. camıgur*: Bu da 'şalgam' demektir; , ile ğ yer değiştirmiştir. (Hauenschild 1989: 35)

[EDPT 408 çağmur, DTSL. 138, TDES 67 camgur]

2. DS III: 863 **çarlaşmak** 'gürültü yapmak.'

DLT IV: 136 **çarlaş-** 'ağlaşmak, bağrışmak, kükremek.', DLT II: 210 *oglan çarlaşdı, yañanlar çarlaşdı*. (Zülfikar 1995: 411)

[EDPT 430, DTSL. 141]

3. DS III: 986 **çişetmek** 'işetmek.' (bk. DS II: 1240 **çişlemek (II)** 'çocuk işemek.')

DLT II: 307 *urağut kençin çişetti.*

[EDPT 431, DTSI. 146]

Kaynakça

- Arat, R. R. (1960) Anadolu-Türk Yazı Dilinin Tarihi İnkişafına Dair, v. *Türk Tarih Kongresi*, 225-232.
- Arat, R. R. (1979) *Kutadgu Bilig* 1. *Metin*, Ankara: TDK.
- Arat, R. R. (1930) *Zur Heilkunde der Uiguren* 1, Berlin: Akademie.
- Atalay, B. (1940-1943) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I-III, IV. *Endeks*, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- Bang, W. - Gabain, A. von (1922) *Türkische Turfan-Texte* 1, Berlin: Akademie; (1929) *TT* II; (1930) *TT* III; (1930) *TT* IV; (1931) *TT* V; Gabain, A. von - Arat, R. R. (1934) *TT* VI; Arat, R. R. - Eberhard, W. (1936) *TT* VII; Gabain, A. von (1954) *TT* VIII; Gabain, A. von - Winter, W. (1958) *TT* IX; Gabain, A. von (1959) *TT* X.
- Banguoğlu, T. (1959) Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine, *TDAY-Belleten*, 1-26.
- Banguoğlu, T. (1960) Oğuz Lehçesi Üzerine, *TDAY-Belleten*, 23-48.
- Brockelmann, C. (1921) Mahmud Al-Kaşgari über die Sprachen und Stämme der Türken im XI. Jahrhundert, *Körösi Csoma Archivum* 1, 26-40.
- Caferoğlu, A. (1954) Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar, *TDAY-Belleten*, 1-11.
- Clauson, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Dankoff, R. - Kelly, J. (1985) *Compendium of the Turkic Dialects* 3, Sources of Oriental Languages and Literatures: Turkish Sources 7, Harvard: Harvard Üniversitesi.
- Derleme Sözlüğü* I. A (1963) Ankara: TDK; (1965) II. B; (1968) III. C-Ç; (1969) IV. D; (1972) V. E-F; (1972) VI. G; (1974) VII. H-i; (1975) VIII. K; (1977) IX. L-R; (1978) X. S-T; (1979) XI. U-Z; (1982) XII. EK-I.
- Eren, H. (1960) Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler, *TDAY-Belleten*, 295-371.
- Eren, H. (1988) Anadolu'da Kafkasya Türkleri, *TDAY Belleten*, 319-357.
- Eren, H. (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara:..
- Hamilton, J. R. (1998) *Budacı İyi Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, çev. E. Korkut - İ. Birkan, Ankara: Simurg.
- Hauenschild, I. (1989) *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- İnan, A. (1945) "Adaş" ve "Sağdıç" Kelimelerinin En Eski Anlamları, *Türk Dili Belle-ten* 3/1, 43-47.

- Karaağaç, G. (1989) Birkaç Kelime Hakkında, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5, 91–97.
- Kaya, C. (1994) *Uygurca Altun Yaruk*, TDK 607, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (1972) Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi, *Türk Dili (Divanî Lûgat-it-Türk Özel Sayısı)* 253 (Ekim), 3–19.
- Koşay, H. – Aydın, O. (1952) *Anadilden Derlemeler* II, TDK 19, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Le Coq, A. von (1922) *Türkische Manichaica aus Chotscho* III, Berlin: Akademie.
- Li, Yong-Song (1999) *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul: Simurg.
- Meyer, G. (1893) *Türkische Studien* 1. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen, Wien: Akademie. [M. Ölmez (haz.) (1998) *Türkçe İncelemeleri. Osmanlı Türkçesinin Sözcükteki Yunanca ve Latince Ödünçlemeler*, Ankara: Kebikeç Yayınları]
- Müller, F. W. K. (1908) *Uigurica* I, Berlin: Akademie; (1911) *U* II; (1922) *U* III; (1931) *U* IV.
- Nadelyaev, V. M. et al. (1969) *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- Orkun, H. N. (1986) *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK.
- Radloff, W. (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad: Nauka.
- Sevortyan, E. V. (1974) *Etimologičeskij slovar' tyurkskix yazıkov* I, Moskva: Nauka; (1978) II; (1980) III; (1989) IV; (1997) V.
- Tarama Sözlüğü* I. A-B (1963) Ankara: TDK; (1965) II. C-D; (1967) III. E-i; (1969) IV. K-N; (1971) V. O-T; (1972) VI. U-Z; (1974) VII. EKLER.
- Tekin, T. (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tekin, T. (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg.
- Tezcan, S. (1981) J. Eckmann: Middle Turkic Glosses of the Rylands interlinear Koran Translation. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 31, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 359 s., *TDAY Belleten* 1978–1979, 285.
- Tietze, A. (1955) Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkisch, *Oriens* 8, 204–257.
- Tietze, A. (1957) Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache, *Oriens* 10, 1–47.
- Tietze, A. (1958) Direkte Arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch, in J. Eckmann – A. S. Levend – M. Mansuroğlu (Hrsg.) *Mélanges Jean Deny*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 255–333.
- Tietze, A. (1962) Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch, in J. Eckmann – A. S. Levend – M. Mansuroğlu (Hrsg.) *Németh Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 373–388.
- Tietze, A. (1967) Persian Loanwords in Anatolian Turkish, *Oriens* 20, 125–168.
- Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* I: A-D (1939) İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi; (1941) II: E-K; (1942) III: L-Z; (1951) IV: ULAMA A-Z; (1957) V: İNDEX; (1952) VI: FOLKLOR SÖZLERİ.
- Zübeyr, H. – Refet, İ. (1932) *Anadilden Derlemeler*, Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Zülfikar, H. (1995) *Türkçede Ses Yansınalı Kelimeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.